

VARDARBĪBAS PROBLĒMAS SKOLĒNU KOLEKTĪVOS *The Problem of Violence in Student Groups*

Rasa Eniņa – Briede
Lauku bērnu kultūras biedrība

Abstract. *The problem of violence student's collective concern to the community. Violence is out of control and almost every day we learn some new events that are painful for both children and their parents. In his article I was looking for opportunities to use art to solve the problem acute. As an artist myself and cultural history teacher I find this theme is very close and I am sure that every artistic genre emotionally beneficial effect on a child's character. Artistic impression of the child becomes positive, emotionally open is just to find the right approach for each individual child.*

Keywords: *pedagogy, student, aggression, violence, kindness, art.*

Ievads *Introduction*

Kā liecina autores profesionālā pieredze, mūsdienās ir aktuāla vardarbības skolēnu kolektīvos. Vardarbība skolēnu vidū kļuvusi par sociālu nelaimi mūsu sabiedrībā. Masu mediji pārāk bieži atnes ziņas par reāliem vardarbības notikumiem mūsu valsts skolās un aiz tās robežām. Mēs neviens nevaram pateikt, cik šādu gadījumu paliek sabiedrībai nezināmi. Pētījuma aktualitāte noteica mana raksta tematu - "Vardarbības problēmas skolēnu kolektīvos".

„Bez ideāliem, bez priekšstatiem par labo, skaisto, ļauno un zemisko, par svētumu, patiesību, par labestību un pašizliedzību patiesi cilvēciskā dzīves darbība nav domājama, jo ideālos un vērtību priekšstatos sakņojas cilvēku pārlicība, viņu rīcības motivācija un attieksme pret citiem cilvēkiem, pret lietu pasauli, dabu, kultūru” (Geidžs, Berliners, 1999).

Raksta mērķis – izpētīt vardarbības negatīvās ietekmes būtiskākos faktorus (apstākļus) un to ietekmes mazināšanas iespējas ar mūzikas starpniecību.

Prakse liecina, ka skolēniem ir sāpīgi, ja vardarbība notiek savu biedru vidū. Vardarbība pret bērnu, lai kāda arī tā nebūtu, ir graujoša bērnu raksturam, un tās ietekme paliek uz visu mūžu. Savā pedagoga darbā esmu saskārusies ar dažādiem vardarbības veidiem skolēnu kolektīvos. Vardarbība ir dažāda - sākot ar fizisko ietekmēšanu un emocionālo pāri darīšanu bērnu attiecībās.

Pētījums veikts, pamatojoties uz anonīmu aptauju trīs skolās: skolā, kur ir plaša kultūras programma, skolā ar reliģisku novirzi un skolā ar sporta prioritāti.

Vardarbības teorētiskā izpēte *Theoretical Study of Violence*

Sākumā apskatīsim, kas ir vardarbība, un tās dalījuma veidus. Kas īsti ir un kā izskaidrojama vardarbība, ir mēģinājuši definēt daudzi pētnieki. Vieni uzskata, ka tā ir aplūkojama kā uzvedības modelis, citi – ka galvenais ir tieši

emocijas. Vardarbības jēdzienu skaidro zinātnieks D. M. Buss (New York, 1993).

Vardarbība – tā ir jebkura uzvedības forma, kas vērsta uz aizvainojumu vai vēlmi nodarīt ļaunu citai dzīvai būtnei, kura nevēlas tāda veida attieksmi pret sevi. Vardarbība tiek skaidrota arī kā fiziska vai verbāla uzvedība, kas ir vērsta nodarīt ļaunu kādam citam.

Vardarbība pēc savas uzbūves nav viendabīga, tai ir dažādas formas, pēc kurām tā tiek iedalīta – fiziskā, psihiskā, sociālā, seksuālā.

Skolās visplašāk izplatītie vardarbības veidi ir fiziskā, psihiskā.

Fizisku vardarbību var definēt kā uzbrukumu, naidīgu darbību, kas vērsta pret kādu personu.

Psihiskā ir tāda vardarbības forma, kad upuris netiek iespaidots fiziski, bet kādā citā veidā viņam tiek darīts pāri, tas var būt, pazemojot, lamājot, graut viņa pašcieņu (Lee, 2006).

Saskaņā ar D.Olweus vardarbības parādību raksturo sekojošas trīs pazīmes:

- a) tā ir negatīva darbība,
- b) tā ir atkārtota un ilgstoša,
- c) tā parāda savstarpējās attiecības, kam raksturīga spēku nevienlīdzība (Olweus, 1993).

D. P. Farringtona vardarbības definīcija ir līdzīga. Viņš to apraksta ar šādām pazīmēm:

- 1) fizisks, vārdisks vai psiholoģisks uzbrukums vai aizvainojums,
- 2) nodoms radīt upurim bailes, bēdas vai sāpes,
- 3) spēku nevienlīdzība starp stiprāko bērnu, kurš varmācīgi izturas pret vājāko,
- 4) tie paši bērni to atkārtoti ilgākā laika periodā. (Farringtons, 1993).

Varmāka – cilvēks, kas izturas vardarbīgi. Upuris - cilvēks, pret kuru tiek vērsta vardarbība. Upuris bieži jūtas bezspēcīgs kaut ko mainīt. Klusējošais vairākums – cilvēki, kuri ir vardarbības liecinieki, bet neko nedara, lai to pārtrauktu. Bieži jaunieši baidās vērsties pret vardarbību, jo domā, ka sekos atriebība ("Vardarbība skolā"; URL:<http://www.sargi-sevi.lv/>).

Ja skolā notiek vardarbība, tā, iespējams, var ietekmēt visu skolas vidi un radīt bērnos baiļu sajūtu, ne tikai ietekmējot viņu sekmes, bet arī novedot pie citām antisociālām uzvedībām (Ericson, 2001).

Skolās pedagogi bieži vien pat nenojauš, kas notiek skolēnu starpā ārpus stundu laika. No pedagogiem vardarbība bieži vien tiek rūpīgi slēpta, jo neviens bērns negrib nonākt saucamajā „sūdzētāja lomā”. Fiziski parasti tiek pāri darīts fiziski vājākiem un mazākiem bērniem, kas nevar pretoties un paši sevi aizstāvēt. Šāds pāridarītājs, varonis pēdiņās, ir samērā bailīgs un nekad neaiztiks stiprāku pretinieku. Cits vardarbības veids ir psihiskā vardarbība, kas bērnus ietekmē reizēm pat sāpīgāk. Tiek izmantoti tādi paņēmieni, kas bērnam var būt ļoti sāpīgi un pat depresīvi. Kā piemēru varu minēt materiālo stāvokli ģimenē - dārgs apģērbs, ko ne katra bērna vecāki var atļauties, moderns telefons, naudas

trūkums, lai piedalītos kādā pasākumā vai klases ekskursijā. Visi šie nevienlīdzības elementi, citu bērnu apsmieti, bērnu dara emocionāli nervozu, un bērns reizēm pat ieslīgst depresijā. Kādreiz skolās klases biedru cieņu baudīja skolēni ar labākām sekmēm mācībās, tagad materiālais stāvoklis un reizēm arī vecāku ieņemamais amats ir noteicošais. Bieži vien arī tie bērni, kas ir kaut kādā ziņā talantīgi, klasē tiek apsaukti un fiziski iespaidoti.

Katrs bērns ir personība, un pāri darīts parasti tiek tiem, kas ir jūtīgāki, talantīgāki, bet nespējīgāki pretoties. Sacīt audzinātājiem ir iekšējs kauns, jo viņi nevēlas, lai kāds apsauktu par mīkstpēdiņu un sūdzētāju.

Kāpēc tas tā notiek, un kur ir šī ļaunuma sakne. Reizēm šāds pāri darītājs nāk no ļoti bagātas un prestižas ģimenes, kur ir ideāli dzīves apstākļi un bērnam nekā netrūkst. Šādās ģimenēs parasti bērnam trūkst vecāku uzmanības un intereses par bērna dienas gaitām.

Liela nozīme emocionālās labklājības atmosfēras radīšanā ir vecāku un bērnu savstarpējo attiecību kultūrai. Tā izpaužas cieņas pilnā prasīgumā vienam pret otru, uzmanībā, iejūtībā un rūpēs (Grigorjevs, 1979).

Vērojot mūsdienu skolēnus, liekas, ka skolēni dalās divās daļās. Vienai daļai, kas grib mācīties un kaut ko sasniegt savā dzīvē, ir dzīves mērķis, un viņi aktīvi piedalās dažādos procesos. Ir arī otra daļa, kurai nekā neinteresē, un zināmu apstākļu sakritība var novest, pie tā, ka bērni sāk pievērsties alkoholam un narkotikām.

Daudz tiek runāts par masu mēdiņu, it īpaši TV, negatīvo ietekmi, arī vardarbības jautājumu sakarā. TV ekrānos ne fiziskā, ne verbālā vardarbība nav retums. Šīs problēmas ir pētījuši zinātnieki Viljams, Zabrats, kas noskaidroja, ka lielākajā daļā populāru raidījumu katru stundu parāda vidēji 9 fiziskās un 8 verbālās vardarbības aktus. Piemēram, cilvēks, kurš dienā pie TV ekrāna pavada vidēji 2 stundas, redz apmēram 17 vardarbības aktu. Tas, kā TV pārraidītie akti ietekmē cilvēku, ir atkarīgs no tā, kā cilvēks reaģē uz redzēto, dzirdēto vai lasīto un kā tas tiek interpretēts.

Bērni, kuri daudz laika pavada pie TV, kļūst aizdomīgi, neuzticas jo uzskata, ka pasaulē pastāv viena vienīga vardarbība (United Nations document, 1993).

Tie ir bērni, kas nāk no nelabvēlīgām ģimenēm un vardarbību ir redzējuši mājās, kurās tēvs ir despots, sit mammu, brāļus un māsas. Un bērnam jau ir iesakņojusies doma, ka ar fizisku spēku var panākt visu, ko vēlas, bet viņš vēlas, lai visi no viņa baidītos. Jo tad viņš iegūs pārējo bērnu cieņu.

Metodes *Methods*

Pētījumā izmantota anonīmās anketēšanas metode, lai rezultāti būtu precīzāki. Netiek publiski izpausti aptaujāto skolu nosaukumi, lai neradītu labo un sliktu skolu tēlus. Tika aptaujāti 5. – 9. klases skolēni. Aptaujāto skolēnu skaits – 300 skolēnu (respondenti). Visi jautājumi redzami pievienotajā anketā.

Pētījuma gaitā noskaidroti jautājumi:

- 1) kāds ir respondentu hobijs brīvajā laikā;
- 2) vai klases, kurās mācās respondenti, ir draudzīgas?;
- 3) vai respondentiem ir draugi;
- 4) vai respondenti ir cietuši no fiziskās vardarbības;
- 5) vai respondenti paši pret kādu ir izmantojuši fizisko vardarbību;
- 6) vai respondenti ir cietuši no emocionālās vardarbības;
- 7) vai respondenti paši pret kādu ir izmantojuši emocionālo vardarbību;
- 8) vai respondentiem ir bijuši konflikti ar klasesbiedriem;
- 9) vai respondenti ir redzējis vardarbību pret kādu no saviem klasesbiedriem;
- 10) ja respondenti ir redzējuši vardarbību, vai viņi ir kaut ko darījuši lietas labā, lai novērstu vardarbību;
- 11) vai respondenti nodarbojas ar mākslu; ar kuru no mākslas veidiem;
- 12) vai respondenti nodarbojas ar sportu; ar kuru no sporta veidiem.

Pētījuma gaitā noskaidroti arī respondentu sociāli demogrāfiskie dati (vecums, klase, skola) ar mērķi salīdzināt šīs trīs neatkarīgās pētāmās grupas dažādos griezumos (šķērstabulu [angl. crosstabs] metode).

Pēc veiktajām aptaujām konstatēju, ka bērni, kas nodarbojas ar kādu no mākslas veidiem – dzied, dejo, nodarbojas ar vizuālo mākslu, ir citādi - atvērtāki, labestīgāki. Par to liecina atbildes uz visiem jautājumiem. Tālākajā izpētē pievērsos, tiem respondentiem, kas nodarbojas ar sportu. Sportistus var iedalīt divās grupās. Viens ir komandu, cīņas, spēka sporta veidi, otrs - individuālais sports. Cīņas, spēka un komandas sporta veidi bieži vien izraisa agresivitāti. Pētījumā pievērsu arī uzmanību tiem bērniem, kas brīvajā laikā nenodarbojas ne ar sportu, ne kādu no mākslas veidiem. Viņu galvenā nodarbe ir televīzijas skatīšanās un datorspēļu spēlēšana. Viņus ļoti ietekmē kriminālie raidījumi dažādas vardarbīgas filmas un pārcilvēka tēls kino pasaulē.

Lai iegūtu ticamu rezultātu, ir jāpārbauda daudzas izglītības iestādes Latvijā, un būtu vēlams arī izziņāt par vardarbības gadījumiem citu valstu izglītības iestādēs. Lai iegūtu ticamus rezultātus, ir jāveic anonīmā anketēšana. Jau pašreiz pēc pirmajiem iegūtajiem rezultātiem esmu pārliecināta, ka tie bērni, kas ir saistīti ar mākslu jebkurā mākslas žanrā, ir emocionāli jūtīgāki un vardarbības izpausmē pret saviem līdzbiedriem nepiedalās. Pēc aptaujas rezultātiem tikai 5% bērnu, kas nodarbojas ar jebkuru mākslas veidu, ir bijuši iesaistīti vardarbībā pret saviem biedriem. Lielākā daļa tā ir emocionālā jeb psihiskā vardarbība. No tiem bērniem, kas nodarbojas ar sportu, aptuveni 10 %, ir piedalījušies vardarbībā lai gan šeit ir vēl otrs dalījums – retāk vardarbībā iesaistās, tie kas nodarbojas ar mākslas sporta veidiem, kā slidošana, mākslas vingrošana un citiem sporta veidiem, kas saistīti ar prātu – šahs, dambrete. Bērniem vairāk sastopama psihiskā vardarbība. Fiziskā ietekmēšana vairāk ir saistīta ar dažādiem cīņas veidiem, kā karatē, bokss un pat hokejs.

Bērniem, kas brīvo laiku pavada pie datora vai televizora, galvenā interese ir filmas un datorspēles ar agresijas elementiem. Minētajā grupā katrs otrais, pēc ievāktajām anketām, ir kādreiz bijis saistīts ar vardarbību pret kādu no saviem biedriem.

Bērna raksturu veido bērna attieksme pret mākslu vispār. Izkopjot bērnā estētiskās izjūtas un viņu nodarbinot kādā no mākslas žanriem, bērnā rodas labestība, līdzietība un sapratne pret saviem vienaudžiem. Māksla, lai kāda arī tā būtu, vienmēr ir ietekmējusi cilvēka garīgo pasauli ar mērķi cilvēku veidot labestīgāku, līdzjūtīgāku, saprotošāku.

Liela ļaunumu bērniem nodara tās saucamās kriminālfilmās. Kā, piemēru varu minēt Krievijā ražoto filmu „Brigāde”, ko pārraidīja LTV 1. kanāls. Tās galvenais varonis ir īsts noziedznieks, bet daudzi zēni tieši vēlas līdzināties šim tēlam. Kādreiz skolās liela vērtība tika veltīta literatūrai, it sevišķi pozitīvajiem tēliem, kas ietekmēja audzēkņu raksturu, bet šodien skolas vecuma bērni – grāmatas tikpat kā nelasa. Samērā maza ietekme ir arī kristīgajām un svētdienas skolām, jo tās apmeklē maz bērnu, un pat šādos kolektīvos esmu novērojusi vardarbību bērnu starpā. Ja ne fizisko, tad psiholoģisko.

Bērniem jau pirmsskolas iestādē jārada interese par dažādiem mākslas pulciņiem un nodarbībām. Kad bērns atnāk uz skolu, jau ir mazliet par vēlu sākt to audzināt, to vajadzētu sākt jau pirmsskolas iestādē. Skolā nodarbības būtu jāturpina, lai bērniem iemācītu ne tikai praktiski darīt darbu, bet lai emocionāli bagātinātu viņu dvēseli. Uzskatu, ka vienīgā iespēja mazināt vardarbību skolās ir celt bērna garīgo līmeni, iesaistot viņus dažādos interešu izglītības pulciņos.

Lai noskaidrotu visus aspektus, kas bērnus veido agresīvus, ir jāveic plašs pētījums. Ir jāatrod un jāizstrādā bērnam vistuvākā nodarbe, kas visvairāk ietekmē bērnu iekšējo pasauli labestības virzienā.

Tā mēs celsim bērnu emocionālo līmeni, kas savukārt mazinās vardarbību un attīstīs iecietību bērnu savstarpējās attiecībās. Uzskatu, ka nav citas iespējas mazināt vardarbību bērnos kā ar mākslas starpniecību audzināt izpratni par labvēlību, par cieņu citam pret citu, jo ar aizliegumiem mēs neko nepanāksim.

Kļūdās tie vecāki, kas bērnu noper, uzzinot, ka viņš skolā pret kādu no biedriem bijis vardarbīgs. Bērnā iesakņojas izpratne, ka ar rupju, fizisku spēku var panākt sevis cienīšanu. Bērns, kas ir ietekmēts fiziski, kādreiz vēlāk tādā pašā veidā cenšas ietekmēt savus biedrus.

Mākslas nodarbības ietekmē labvēlīgi bērna garīgo izaugsmi, pat arī grūti audzināmos bērnus. Tikai jāatrod katram bērnam īstais nodarbības veids atbilstoši viņa talantam. Jo agrāk mēs to sāksim, jo labāk. Bērns pirmsskolā pieņem visu, ko māca audzinātāja, un audzinātājas ietekmē rodas līdzjūtība pret vājāko savas grupiņas biedru. Mākslas nodarbības bērnus vieno un izglīto tos garīgi. Kopējas intereses, radoša domāšana, prieks par skaisti paveiktu darbu un prieks par drauga darbu labvēlīgi ietekmē arī citus mācību procesus. Katrā bērnā ir kaut kāds talants. Atrodot un attīstot šo talantu, attīstās bērna garīgā pasaule, zūd agresivitāte, nepatika pret saviem grupas biedriem.

Maz tiek pievērsta uzmanība dažādiem kultūras un mākslas pulciņiem ārpusklases nodarbībās, bet pulciņos veidojas bērnu garīgā pasaule, attīstās viņu inteliģence. Eksaktās zinātnes, kā matemātika, fizika, ķīmija, veido cilvēku kā speciālistu, bet nerada cilvēka emocionālo pasauli. Tādējādi var izaugt gudrs speciālists, pat zinātnieks savā nozarē, bet dvēselē nejūtīgs, aprobežots cilvēks. Pēdējie notikumi pasaulē to pierāda, kā notikums Maskavas skolā, kur jaunieši pretendē uz zelta medaļu mācībās, bet izdara divkāršu slepkavību, apdraudot savus klasesbiedrus.

Vardarbības problēmas skolēnu vidū ir aktuālas visā pasaulē, šīs problēmas ir mēģinātas arī risināt ar dažādiem veidiem un paņēmieniem. Ir dibinātas speciālas skolas sevišķi agresīviem bērniem.

Agresivitāti ir pētījuši daudzi zinātnieki, jo ar agresivitāti parasti sākas vardarbība. Lai pārinodarījumu formulētu kā agresiju, nav obligāti jābūt nodarītiem miesas bojājumiem. Agresija ir, ja nodarījuma rezultātā rodas negatīvas sekas – publiska apsmiešana, apvainošana u.tml. (Berons Ričardsons, 1997).

Z. Freids agresivitātes jēdzienu definē kā reālu aktivizētu tendenci vai tendences kopumu, kas vērsta uz citu pazemošanu un iznīcināšanu (Freids, 1997).

Slēgtā režīma kolonijās ir piemēroti pat dažādi sodi gan bērniem, gan bērnu vecākiem. Tomēr gaidītā rezultāta nav, jo brīvāka, demokrātiskāka sistēma valstī, jo vairāk ir vardarbības gadījumu skolās.

Bērnam vispirms ir jāieaudzina labvēlība pret saviem biedriem, draugiem, skolotājiem, ko var izdarīt ar mākslas pieskārienu. Tie ir dažādi mākslas pulciņi, kas attīsta talantu un inteliģenci.

Mākslas pulciņi neaudzina māksliniekus, pedagogu uzdevums ir izaudzināt gudru, labestīgu, līdzjūtīgu jauniešu.

Audzinašanas procesā piedalās ne tikai pedagogi un vecāki, bet arī visa sabiedrība. Par pedagogiem ir sacīts: „Vispārības uzskats ir, ka skolotājam ir pamatīgi jāizglītojas un jāsaprotas: bet ļoti maz ir to, kas atzīst, kas šai sagatavošanā ir visnepieciešamākais. Kas pareizi novērtē atbildību, kas saistās ar jaunatnes audzināšanu, atzīst, ka nepietiek vienīgi izglītošanos zinātnes un literatūras nozarēs. Skolotāja izglītībai jābūt daudz plašākai par izglītību, ko var iegūt mācoties no grāmatām. Viņam vajadzīgs ne vien stiprs, bet arī attīstīts prāts, tam jābūt arī plaša vēriena cilvēkam: tam jānododas savam darbam nevien ar visu savu sirdi, bet tam jābūt arī atsaucīgam un augstsirdīgam.” (Uait Ellena G. 1940.)

Nobeigums ***Conclusion***

Lai mazinātu agresivitāti un vardarbību skolēnu vidū, nepieciešams pievērst lielāku uzmanību dažādiem mākslas pulciņiem. Tie var būt – dziedāšana, dejošana, vizuālā māksla. To pierāda arī mana aptauja skolās, kur ir radošā atmosfēra: bērni piedalās dziesmusvētkos, deju svētkos, ir mūzikas pulciņi vai vizuālās mākslas studija, vardarbība skolēnu vidū ir sastopama daudz retāk vai nav vispār. Mākslas pulciņi labvēlīgi ietekmē bērna raksturu, bērņā rodas līdzjūtība un labvēlība pret saviem biedriem un cieņa pret pedagogiem. Ievērojama loma bērna emocionālajā izaugsmē ir ģimenei - ja bērns aug labvēlīgā gaisotnē, mīlestībā un sapratnē arī skolā nebūs agresivitātes un vardarbības.

Pedagogu pienākums ir kopā ar ģimeni audzināt bērnus mākslas labvēlības gaisotnē. Mēs jau arī ikdienā, sastopoties ar citiem cilvēkiem, sakām „labdien vai labvakar”; tāpat mēs visiem vēlam labu.

Jautājumi diskusijai ***Issues for discussion***

Lai atvieglotu manu turpmāko pētījumu, es izvirzu šādus jautājumus diskusijai:

- Vai bērnu sociālais stāvoklis var būt par iemeslu psihiskajai vardarbībai skolās?
- Vai kristīgā mācība var būt vardarbības mazinātājs skolēnu vidū?
- Vai nesaskaņas ģimenē var bērņā radīt agresivitāti?

Summary

To instil positive character traits should be paid attention to art club activities. Art circles children cultivate spirituality, compassion and love for members, parents, teachers. Art is always an emotional impact on people studying because we teachers use art as a correctional factor in raising a child's spirituality.

The prohibitions and sanctions will not help to prevent child abuse is to create awareness not to another what you would not like if you. Schools relatively little attention paid to activities outside the classroom, although creative art classes raising a child friendly character, friendliness and helpfulness of teaching children between them. A study of the school, which is well organized amateur artists have different art studios. Aggression and violence are much less. Children have emerged, such qualities as compassion, friendliness, izpalīdzēšana. Pupils are interested in moral values. In classrooms, children are no longer divisible into the rich and not so rich is loss of aggressiveness, disputes are resolved in a friendly atmosphere.

Literatūras saraksts
References

1. Berons, R., Ričardsons, D. (1997). *Agresija*, SPB.
2. Ericson, N. (June 2001). Addressing the Problem of Juvenile Bullying, Dept of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention Fact Sheet 27.
3. Farrington, D.P. (1993). Understanding and preventing bullying. In M.Tonny and N. Morris(Eds). *Crime and Justice, Vol 17*, Chicago:University of Chicago Press.
4. Freids, Z. (1997). *Psihoanalīzes nozīme un vēsture*. Lielvārde: Lielvārds.
5. Geidžs, N.L., Berliners, D.C., (1999). *Pedagoģiskā psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
6. Grigorjevs, A. (1979). *Pusaudži un disciplīna*. Rīga: Zvaigzne.
7. Lee, C. (2006). *Preventing Bullying in Schools. A Guide for Teachers and other Professionals*. London: Paul Chapman Publishing.
8. Olweus, D.P. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Cambridge MA: Blackwel Publishers, Inc.
9. Uait Ellena G., (1940). *Audzināšana*. Rīga: Rel. Sav. Latvijas Septītās dienas adventistu draudžu savienība.
10. *Community Attitudes to violence against women, Australian goverment publishing service Cambera*, July (1995).
11. *United Nations documents "Strategies for confronting domestic violence: A resource manual"* (1993). New York.
12. Vardarbība skolā; URL, pieejams <http://www.sargi-sevi.lv/>